

VÄITEKIRI SUULISE KÕNE GRAMMATIKAST, LÕPUKS OMETI

Tiit Hennoste. Grammatiliste vormide seoseid suhtlustegevustega eestikeelses suulises vestluses. Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 32. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013. 235 lk.

20. veebruaril kaitses Tiit Hennoste esimesena Eestis suulise kõne grammatika alase väitekirja.

Hennoste on kogenud uurija ja suulise kõne temaatikaga tegelenud juba rohkem kui 15 aastat. Selle aja jooksul on ta pidanud suulise kõne grammatikast ettekandeid ja kirjutanud uurimistulemustest hulga artikleid. Kõik on oodanud tervikuks sidumist ja üldise raamistiku sees esitamist juba ammu. Nüüd ongi mõned valitud artiklid koondatud teema alla „Keele abil tehtavate sotsiaalsete tegevuste keeleline vormis-

tamine suulises spontaanses eestikeel-
ses suhtluses”.

Tiit Hennoste väitekirja koosneb seitsmest artiklist ja neid ühendavast raamiosast. Artiklid moodustavad mahuka terviku, nende valik on sisuliselt väga hästi põhjendatud. Kõik artiklid koonduvad doktoritöö peamise uurimiseesmärgi ümber ning käsitlevad seda, kuidas on seotud kindlad grammatilised vormid ja nende abil tehtavad suhtlustegevused. Väitekirja kolm artiklit on verbivormidest ja nende kasutamisest kindlates suhtlustegevustes, neli artiklit küsilausestest, kusjuures esimene neist annab napima materjali põhjal sobivalt analüüsi lähtekohad ja probleemid, teine vaatleb küsimusi üldisemalt eri olukohastes keelekasutussituatsioonides, kolmas keskendub vormide seostele suhtlustegevustega ning neljas vormide seostele hoiakute ja staatusega. Kuigi väitekirja valitud artiklid on esmakordsed lähenemised mingile kindlale probleemile ning tuleb arvestada, et eesti suulise kõne uurimise ja kõnealuse väitekirja puhul on uus nii uurimisaines kui ka meetodika – Eesti kontekstis lihtsalt ei ole veel eri meetodite ja lähenemisenurkadega suulise kõne uurimusi –, on kokkuvõttes tegemist igati küpse uurimusega.

Kahtlemata on kõnealuse väitekirja, aga ka kogu suulise kõne uurimise puhul oluline, et analüüsitav materjal on reaalse suhtluse salvestus, mis välistab uurija enda keeletajust lähtuvad otsustused, küsitlustega kaasneva suhtumiste subjektiivse peegelduse tulemustes, konstrueeritud näited ja kunstlikes tingimustes, nt eksperimendi käigus saadud vastused – ühesõnaga – materjal on päris keel. Sellise päris keelematerjali ehk enda ja oma meeskonna loodud Tartu Ülikooli suulise kõne korpuse taustale seab autor väitekirja sissejuhatuses olulised uurimisküsimused: miks ei ole suulise kõne lausungid sarnased kirjaliku keele omadega, miks esineb suulises

kõnes elemente, mida traditsioonilise grammatikakirjelduse järgi liigitada on pea võimatu, kuidas analüüsida suulises kõnes esinevaid kordusi, nn tagasi-võtmisi, ümberformuleeringuid jne, ja kas üldse saab kirjaliku keele grammatika vahenditega suulise kõne materjali uurida, miks vahel vormistab üldkõnuse *kas*, aga mõnikord *vä*, miks vahel kasutame verbivormi *ei ole*, teinekord aga *pole* jne, jne. Kõikide nende ja kindlasti paljude teistegi probleemidega on kokku puutunud vast kõik, kelle uurimismaterjal ei ole mitte lõpuni viimistletud kirjalik, vaid loomulik ja kirjalikust tekstist hoopis erinev suuline kõne.

Spontaanse kõne analüüsimiseks on valitud interdistsiplinaarne lähenemine suhtluslingvistika, mille juured on funktsionalistlikus lingvistikas, suulise keele ja kultuuri uurimises, antropoloogilises lingvistikas ja vestlusanalüüsis. Nii suhtluslingvistika kui ka vestlusanalüüs on empiirilised lähenemised, mille eesmärk on Hennoste sõnul leida suhtluses kasutatavad rutiinsed ja süsteemsed keelelised praktikad. Arvatakse, et inimestel kujunevad aja jooksul välja pidevalt korduvate tegevuste jaoks rutiinsed kindlates järjendites püsivad keelelised konstruktsioonid. Suhtlusjärjend on kõnevoorude või suhtlustegevuste ja nende keeleliste vormide kindel korduv komplekt, nt on keskne järjenditüüp suulises dialoogis naabruspaar. Tegevused on aga järjendis seotud kindla positsiooni ning vormiga. Näiteks on küsimus üldjuhul naabruspaari esimene liige. Nii on suhtluslingvistika ja vestlusanalüüsi arusaama järgi keelevormi valik allutatud temaga tehtavale tegevusele ja suhtlusele (lk 11–14). Vestlusanalüüsi rakendades lähenetakse materjalile n-õ alt üles: alustatakse mingist kindlast keelendist, püütakse määrata selle loomus ja tuletatakse mingi kogumi sarnaste keelendite põhjal üldistus. Väitekirja valitud artiklites on kasutatud nii kvalitatiivset ehk

suhtluse mikroanalüüsi kui ka kvantitatiivset meetodit, seda eelkõige järgnevale mikroanalüüsile vajaliku tausta loomiseks.

Väitekirja esimesele alateemale, *et*-komplementlause saatelause verbi vormide eri kasutusele suhtluse seisukohast, on pühendatud kaks esimest artiklit. Kuivõrd erineb suulise kõne analüüs kirjaliku omast, paistabki kohe silma neist esimestest artiklitest. Lisaks muule tuleb suulises kõnes arvestada alati ka prosoodiliste teguritega, nagu intonatsioon ja pauseering, ning suulise kõne põhiüksustega, nagu naabruspaar. Nimelt lähtub Hennoste Sandra Thompsoni mõttekäigust, mille järgi tuleks lauseosade suhtelist tähtsust hinnata selle järgi, mis on see osa, millega suhtluses midagi olulist tehakse ehk millele vestluspartner reageerib. Nii tõlgendabki väitekirja autor formaalselt kõrvallauses esitatud lauseosa pigem dialoogi seisukohast keskse info kandjaks. Intonatsioonist lähtuvalt väidab ta, et erinevalt kirjalikust tekstist, kus *et* paikneb kõrvallause alguses, hääldatakse suulises kõnes ta enamasti eelneva verbivormiga kokku, ainult üksikutel juhtudel kuulub ta komplementlause algusse. Siit tuleneb autoril oluline väide: ta leiab, et verbide *ütleva* ja *rääkima* esimese pöörde vormid on selgelt grammatiseerumas. Esimeste artiklite põhitulemuste põhjal saab üldisemalt öelda, et osa verbide vorme on kasutusel modaalse raamina, osa verbide vorme on süstemaatiliselt kasutusel saatelause verbidena ning osutavad, et järgnev lauseosa on referaat, mitu vormi on kasutusel muudes kindlates järjendites (parandussekventsids, näited ja ettepanekud) ning *et* verbivormi roll on tihedalt seotud tema asukohaga lauses. Väitekirja kolmandas artiklis „*Ei ole* ja *pole* kasutus suulises spontaanses eesti keeles” analüüsitakse tegureid, mis määravad eitusvormide valiku suulises spontaanses dialoogis. Analüüsist

selgub, et sotsiaalsed tegurid, nagu suhtlussituatsiooni argisus või institutsionaalsus, eitussõnade valikut ei määranud. Suhtluslike tegurite analüüsist tuli ilmsiks, et eitussõnade kasutuse erinevus ilmnes ühes naabruspaari liigis, küsimustes ja vastustes. Selgus, et *ei ole* on eelistatud siis, kui eitusverb on peale räägitud, eitusega lausung on küsimus või otsene vastus küsimusele, osaleb vormilises, sisulises või suhtluslikus vastanduses. *Pole* on eelistatud siis, kui lausung kordab või varieerib samas vestluses esitatud infot, on kaudne vastus küsimusele või esineb kõrvalepõikena (lk 89). Grammatilistest teguritest mõjutab valikut vormi grammatilise iseseisvuse määr: mida iseseisvam eitusvorm on, seda enam eelistatakse vormi *ei ole*, ja vastupidi. Samuti on *ei ole* eelistatud siis, kui verb moodustab omaette (osa)lause või paikneb lause lõpus. Eri tegurite mõju koondamisel väidab autor, et eitusvormi valik sõltub sellest, kas eitus surutakse tagaplaanile või ei, ning see ongi *ei ole/pole* suhtlusnorm.

Töö küsimuste alaosa juhatab sisse artikkel, kus tutvustatakse uurimismeetodit, suulise vestluse analüüsimise põhialuseid ja tehakse seda, analüüsides üht telefonikõnet. Artiklis on rohkem küsimusi kui vastuseid, kuid samas tulebki selle suurimaks väärtuseks pidada edasiste uurimisülesannete täpsustamist ja analüüsialuste selgitamist – need annavad suuna järgmistele küsimusi puudutavatele artiklitele.

Kaks eesti keele küsimusi käsitlevat artiklit analüüsivad küsimuste grammatilist vormi, nende funktsiooni dialoogis ja seost vormiga. Esimeses pooles esitatakse küsimuste vormistamise vahendid ja nende kasutuse statistika. Küsimuste kasutuse analüüs näitab, et küsimuste vormistamine on seotud kõigepealt sellega, kas küsimus on moodustatud lause või fraasina. Sellest, kas küsimus on fraas või lause, sõltub oma-

korda küsimuste moodustaja valik (nt küsisõna või sõnajärg). Lisaks sõltub kas-küsimuse vorm sellest, kas tege- mist on vastust pakkuva või neutraalse küsimusega. Hästi selget suhtlustege- vuse seost küsimuste vormi ja gramma- tikavahendite valikuga näitab järeldus, et kas-küsimuste vorm sõltub küsimu- se olemusest: neutraalne küsimus on kas-küsimus ning see on vormistatud küsisõna sisaldava lausena, vastust pakkuvad küsimused aga on põhiliselt küsisõnata fraasid.

Esitades kvantitatiivseid seoseid küsimuste vormi ja nendega tehtavate tegevuste vahel, rõhutatakse artiklis, et ühelt poolt on eri liiki küsimustel ja vormivariantidel tüüpiliselt üks primaarne suhtlustegevus ning teisalt on osal tegevustest kesksed täitjad küsimuste ja vormivahendite hulgas. Nii näiteks on parandusalgatus vormistatud ees- kätt väitlausungi või vastust pakkuva *jah*-küsimusega. Tulemuste esitamisel mainitakse veel, et vaid väike osa kü- simustest on suhtluses tegelikult seotud küsimuse prototüüpse rolliga (info hankimisega) ja seda nii argi- kui ka institutsionaalses infodialoogis. Üsna selgelt paistab siit üks suulisele suhtlu- sele üldiseltki omane tunnus – täpselt samale tulemusele on hiljuti jõudnud

hoidjakeelt puudutavad uuringud. Lap- sele suunatud spontaanse kõne dialoo- gideski ei ole prototüüpseid küsimusi kuigi palju.¹

Kokkuvõtteks võib öelda, et ühelt poolt on selle väitekirja autoril olnud lihtne – on ta ju suulise kõne valdkon- nas ise (vähemalt Eestis) kõige targem- teadjam –, teisalt aga raske, sest tuli tal ju paratamatult olla see, kes peab esimesena otsima sobiva teooriaraaamis- tiku, töötama algusest peale välja oma analüüsimeetodi. Nauditav on seejuu- res, et Tiit Hennoste on teoreetilistest lähenemistest ülevaadet andes sobivalt valiv ja allikakriitiline, meetodi valimi- sel avatud ja julge, võttes eri meetodi- test parima, kasutades seda enda vali- tud materjali peal ning luues vajadusel täiesti uued analüüsiviisid ja klassifi- katsioonid (nt dialoogiaktide tüpoloo- gia, mis on analüüsialuseks töö küsi- muste-vastuste artiklites). Jääb vaid tõdeda, et juba ammuilma oleks eesti keele jaoks vaja kirjaliku keele akadee- milise grammatika kõrvale ka suulise kõne akadeemilist grammatikat. Kaits- tud väitekiri on selleks hea lähtealus.

REILI ARGUS

¹V. Kazakovskaya, I. Balčiūnienė, Lithuanian and Russian child-directed speech: Why do we ask young children so many questions? – Eesti Rakenduslingvisti- ka Ühingu aastaraamat VIII. Tallinn, 2012,

lk 69–90; H. Kõrgesaar, Küsimustest eesti hoidjakeeles: nende roll, struktuur ja pragmaatiline funktsioon. – Ettekanne Eesti rakenduslingvistika Ühingu kevad- konverentsil 19. IV 2013.